

Válasz Vida István, Szörényi László és Stefano Bottoni opponensi véleményére

Minden szerző örül, ha munkája értő bírálók kezébe kerül, és olyanok olvassák, akik maguk is szakértői a tárgyalt kornak és problémáknak, melyekről ír. Legelőször is ezért az izgalmas szellemi élményért kell köszönetet mondanom értekezésem bírálóinak: a megtisztelően alapos figyelemért, amellyel fejtegetéseimet olvasták, és az érdemi dicséretért, illetve néhol a bírálatért, amelyben azt részesítették. Ugyanakkor természetesen ugyanilyen őszinte örömmel mondok köszönetet azért is, hogy mindhárman úgy látják, írásom megfelel az akadémiai doktori disszertációk tartalmi és formai követelményeinek és így javasolják számomra az akadémiai doktori cím megítélését.

Véleményük számomra azért is megnyugtató, mert hiszen sok vonatkozásban több évtized kutatásait igyekeztem összefoglalni a benyújtott értekezésben – és visszaigazolják számomra, hogy az eredetileg választott irány helyes volt. Mindhárman megállapítják, hogy írásom műfaja nem hagyományos diplomáciatörténet, hanem sajátos átmenet a diplomáciatörténet, az egyháztörténet és egy fajta speciális intézménytörténet között, értve ezen egyfelől a római magyar követség működésének komplex – vagyis a titkos hírszerzői rezidentúra tevékenységét is magában foglaló – bemutatását, másfelől pedig két különleges intézmény: a Római Magyar Akadémia és a Pápai Magyar Egyházi Intézet 1945-56 közötti sorsának elemzését. Igazolják azt a megközelítést, amit problémátörténetnek hívok, és amelynek az a lényege, hogy a jelzett három historiográfiai műfaj interdiszciplináris határvidékén úgy szelektáltam a végtelen mennyiségű forrásanyagban, hogy minden olyan „ügyet” képes legyek alapvonalaiban végig kísérni, amelyek a bilaterális kapcsolatokban komolyabb figyelmet keltettek. Úgy vélem, ebből a szempontból az áttekintés akkor is többé-kevésbé teljesnek tekinthető, ha Stefano Bottoni joggal figyelmeztet arra, hogy nem mértem azonos mércével a két reláció bemutatásakor. Bár az előszóban azt állítottam, hogy ezt a könyvet meg lehetett volna írni *A budapesti olasz követ jelenti...* címmel is, valójában jobban érdekelt a magyar oldal: ennek belvilágát részletesebben tárgyalom az olasz szereplőkhöz és tényezőkhöz képest. Ez igaz, és melegségem nincs is rá, csak magyarázatom: az, hogy amikor hozzáfogtam a bilaterális kapcsolat klasszikus diplomáciatörténetének megírásához, elragadott az intézmények mondhatni „mikrotörténetének” lenyűgöző gazdagsága és végül úgy döntöttem, hogy a tágabb diplomáciatörténeti vázlatba illeszttem bele a magyar oldal néhány kiemelten fontos részterületének alaposabb elemzését: a kulturális kapcsolatok leépülésének tragikus folyamatát, a magyar hírszerző tevékenység első évtizedének főbb eseményeit, és végül az egyházi kapcsolatok alakulását és azon belül is a Pápai Magyar Egyházi Intézet sajátos sorsának rekonstrukcióját és az azzal kapcsolatos rejtélyek megoldását. Külön köszönöm opponenseimnek, hogy nem kezelték hibaként a műfajok közti átjárásnak ezt a szabadságát, sőt, értekezésem több eredményét éppen ebből származtatják. Ugyanígy köszönöm, hogy azt a törekvésemet, miszerint a főszereplők portréinak megrajzolásánál ne pusztán az értekező stílust, hanem annál irodalmilag érzékenyebb nyelvet használjak, szintén a történelmi rekonstrukcióra nézve előnyösnek, és nem hátrányosnak minősítették. Messzemenően egyetértek ugyanis Vida István megjegyzésével, hogy csupán ezen az úton juthatunk el olyan összetett személyiségkép megalkotásához, ami egyedül alkalmas egy beszervezett ügynök cselekedeteinek, motívumvilágának stb. leegyszerűsítésektől mentes megértésére.

Utólag végigtekintve a kutatási folyamat évtizedeit, több ponton fölfedezni vélek olyan érdekes találkozási pontokat, amelyek hatással voltak a későbbi irányválasztásokra. A legtágabb keretet már az indulás megadta: egyetemi szakdolgozatom témaválasztásakor

témavezető professzorom, Szabad György figyelembe vette, hogy engem egyszerre érdekelt a klasszikus vallástörténet, illetve a 19. század hazai politika- és művelődéstörténete. Ő javasolta, hogy próbáljam körbejárni a Vallásalap tulajdonjogi vitájának problémakörét, vagyis azt, hogy a II. József császár által elkobzott szerzetesrendi vagyonból képzett birtok- és tőkekomplexum körül milyen izgalmas értelmezési vita bontakozott ki a 19. században. A téma mélyebb kutatását kandidátusi disszertációmban végeztem el – ám utólag komoly meglepetéssel tapasztaltam, hogy ha nem lettem volna jártas a Vallásalap részkérdéseiben, akkor sosem tudtam volna fölfejtetni a Pápai Magyar Egyházi Intézet eredetével kapcsolatos viták mélyebb rétegeit.

Vida István és Szörényi László egyaránt pozitívan értékelik a még élő szereplőkkel folytatott beszélgetéseim eredményeinek beépítését a dolgozatba. Nos, több véletlen közrejátszásaként merült fel az 1980-as évek végén, hogy történészként közreműködjek a Római Magyar Akadémia és elődjei alapítási centenáriumaival kapcsolatos kötet munkálataiban. Így ismerhettem meg Kalmár Györgyöt, aki fiatal diplomataként 1950-ben a Római Magyar Akadémiának a követséghez csatolását intézte. Adatai valóban igen értékesen egészítették ki levéltári kutatásaimat. (Szörényi László megjegyzésére reagálva jelzem, hogy Kalmár visszaemlékezéseinek kéziratát én is olvastam, de utólag megkért arra, hogy ne hivatkozzam rá közvetlenül, mert át akarja dolgozni.) Kalmár lassan a tizedik X-be lép és visszatekintve kutatói utamra, ha nem ismerem véletlenül személyesen, aligha fordul meg a fejemben, hogy a levéltári iratokban fölbukkanó név birtokosa még jó egészségnek örvend és ha pontosan kérdezik, készséggel ad információkat ifjúsága történelmi eseményeiről az érdeklődőnek.

A véletlenek sorában persze olyasmi is előfordul, amit utólag kudarcnak tekinthetünk: így pl. amikor az 1992/93-as tanévben vendégtanárként az Indiana University bloomingtoni campusán tanítottam, még élt a közelben, a Chicagót délről övező ipari zóna egyik központja, South Bend egyik plébániáján Péterffy Gedeon, a Pápai Magyar Egyházi Intézetnek a kommunista diplomácia támadásaival szembeni ellenállását egykor vezénylő katolikus pap-tanár. Ha már akkor a témán dolgozom, micsoda kincsesbányát találtam volna Mindszenty József bíboros e bizalmasának személyében! – de hát ez a találkozás sajnos nem valósult meg.

Ami a nagyobb összefüggések bemutatását illeti, Vida István úgy véli, a számos utalás ellenére nem adtam kellően átfogó, csupán „töredezett és hiányos” képet a nemzetközi háttér alakulásáról, a hidegháború eseményeiről, továbbá a magyar és az olasz bel- és külpolitikai viszonyok változásairól. Javasolja, hogy ezekről, illetve tágabban a két országnak a keleti, illetve a nyugati szövetségi rendszerekbe való fokozatos betagozódásáról – kiadás esetén – egy ezeket tárgyaló külön fejezettel bővítsem a kéziratot. Utólag visszagondolva, minden bizonnyal működött bennem az a válogatási szempont, hogy aminek erős szakirodalma van – és az 1945 után kialakuló hidegháborús szembenállás bemutatása bízvást ide sorolható –, arról nem kell sokat írnom, és így több teret nyerek az addig ismeretlen részletek alaposabb, új forrásokon alapuló bemutatásához. Ám igaza van Vida Istvánnak abban, hogy ezzel kissé magára hagyom a témákban kevésbé járatos olvasót, így hasznos lehet, ha a kötetben belül is fölvezetem a legfontosabb erővonalak alakulását.

Vida István azt is kifogásolja, hogy „a hidegháború kirobbantásáért a felelősséget egyoldalúan Sztálinra és az általa működtetett diktatórikus rendszerre” hárítom. Ez részemről nem volt tudatos szándék – osztom opponensem véleményét, miszerint ebben az angolszász hatalmaknak, ha nem is a szovjetekkel egyforma mértékben, de szintén részük volt. Friss szemmel átnézve a kéziratot, ezt az egyoldalúságot feltétlenül korrigálom majd. Itt válaszolok Vida István egy másik fölvetésére, miszerint vannak-e hozzáférhető források a magyar

kolónia olasz titkosszolgálati megfigyeléséről. Nos, az olasz kémelhárítás és hírszerzés, így elsősorban a SIFAR (Servizio Informazioni Forze Armate) tevékenységéről több memoár, illetve a sajtóanyagban és a külföldi (főképp az amerikai) levéltárakban kutató szakember munkája napvilágot látott már, de rendszeres levéltári feltárásról és azon alapuló szisztematikus kutatásokról még nem beszélhetünk. Ugyanakkor a titkos munkatársak aktivitásának időnként nyoma van pl. a külügyi iratanyagban, így ezeket a szórványos adatokat én is fölhasználtam, pl. Giovanni Del Néro őrmester sikertelen beszerzési kísérletének történetében, vagy Dobai János attasé mozgásának olasz megfigyelése kapcsán. Szintén itt jegyzem meg, hogy a magyar katonai hírszerzés anyagai jelenleg még annyira sem kutathatók, mint a belügyi szolgálaté, így dolgozatomban csak azokat a szinte véletlenszerűen fölbukkanó adatokat hasznosíthattam, amelyek a rezidentúra jelentéseiben nagynéha előfordultak. Ám szinte bizonyos, hogy a két hírszerzői csoport közvetlenül nem működött együtt – ugyanakkor nyilvánvalóan igen érdekes adatanyagot kapunk majd, ha egyszer a titkos katonai jelentések is kutathatóvá válnak.

Vida István kifogásolja, hogy nem javítottam az idézett olasz dokumentumokban szereplő téves információkat. Bevallom, erre tényleg nem gondoltam, mert úgy véltem, a szakmai olvasóközönség számára ez felesleges, továbbá e tévedések sokszor érdekesen jellemzik az olaszok informáltságát. Ám ha a kézirat nyomtatásban megjelenik, gondolni kell a kevésbé tájékozott olvasókra is, így a korrekciókat meg fogom csinálni.

Vida István és Szörényi László egyaránt dolgozatomban egyik fontos fejezetének tekintik az első „népi demokratikus” követ, Tolnai Gábor működésének, illetve személyiségének bemutatását, illetve jellemzését. Vida szerint azonban leegyszerűsíték, amikor őt „a Kádár rendszer tipikus figurájának [...], pláne sztálinistának” tekintem. E kategóriák konkrét tartalmát nyilván vitathatjuk, így röviden jelzem, milyen megfontolások alapján választottam az általam használt jelzőket. Tolnai visszemlékező írásai a kommunista-szocialista ideológia iránti igen erős, belső, mély érzelmi kötődésről tanúskodnak, amelynek ő irodalmi igénnyel igyekezett hangot adni – erre vonatkozóan Szörényi László is idézett jellemző részleteket opponensi véleményében. E vonatkozásban a „kádárista” és a „sztálinista” kategóriák közötti különbséget elsősorban abban látom, ahogyan egy érzelmileg is motivált kommunista 1956 után az ötvenes évek elejének törvénytelen ségeihez viszonyult. Tolnai szavakban valóban elismeri, hogy iszonyatos embertelenségek történtek – de amikor anekdotikus történeteit elmeséli, rendre kiderül, hogy nem azt a magatartást értékeli, amely kimondja és elítéli az emberi jogi sérelmet, hanem azt, amely szótlanul, a legcsekélyebb ellentmondás nélkül túri a rajta esett igazságtalanságot. Több ilyen történet is felbukkan emlékezéseiben, egyiket idézem is dolgozatomban, egy másikat idéz Szörényi László – de mindnek ugyanez a veleje. Vajon mi ennek a jelenségnek az oka? Miért nem tudja Tolnai – hozzáteszem: jó kádáristaként, vagyis ha ő tényleg jó kádárista volna – őszintén elítélni az ötvenes évek szörnyűségeit? A magyarázatot keresve nemcsak egyetértek Szörényivel, hogy ennek fő motívumai a „félelemből származó megalázkodás és az anekdotázó önfelmentés” lehetnek, de tovább megyek: ez utóbbit vélem a fontosabbnak. Tolnai az 1949-es Rómában a szocializmust építő Magyarországot képviselte és ifjú kommunistaként úgy vélhette, a szó mindennapi értelmében is igaza volt, amikor a nyugati kapitalisták „provokációi” ellen harcolt, mivel azok kétségbe vonták az őt delegáló rezsim demokratikus legitimitását. A törvénytelen ségek kiderülése után azonban szembesülnie kellett volna azzal, hogy nem volt igaza a nyugati „provokátorokkal” szemben és azok bizony joggal kritizálták Sztálin legjobb magyar tanítványának országlását. Igen ám, csak hogy ebben az esetben Tolnai elveszítette volna múltjának, egész római ténykedésének eredeti ethoszát: ettől kezdve már nem lehetett volna győzelemként elmesélni kis konfliktusait, összecsapásait, küzdelmeit, amelyekkel teli vannak memoárjának lapjai. Ezt

azonban – úgy vélem – emberi, politikusi, emlékiratírói hiúsága egyszerűen nem tudta volna elviselni.

Visszatérve tehát Vida István figyelmeztetésére, árnyaltabban fogalmazom meg álláspontomat: úgy vélem, Tolnai nem elsősorban ideológiailag, hanem ebben az érzelmi vonatkozásban maradt sztálinista. Amikor öreg korában is ragaszkodott ahhoz, hogy ifjú kommunistaként igaza volt, akkor – úgy vélem – akarva-akaratlan elutasította a „kádárizmusnak” azt a lényeges tételét, amely az 1956 utáni konszolidációnak egyik alapvető mozzanata volt: azt, hogy a párt „megtisztulásának” alapfeltétele a törvénytelenések beismerése. Nem elvileg végiggondolva, hanem a hiúság által motivált érzelmeiben maradt meg annál a lényegét tekintve sztálinista normánál, miszerint a párt bűneiről való hallgatás a párthűség igazi kritériuma.

Vida István módszertani szempontból aggályosnak tartja Tolnai emlékiratai és a harminc évvel korábbi diplomáciai jelentések közvetlen összevetését, elsősorban azért, mert a misszióvezetők beszámolóit legtöbbször a beosztottak írják, így az a szubjektív szándékok, akaratok stb. jellemzésére nemigen alkalmas. Ez elvileg természetesen így van, de elemzésemben a jelentéseket nem politikai kommentárjaik, hanem elsősorban a bennük foglalt tényanyag rögzítése érdekében idéztem, azt feltételezve, hogy éppenséggel a beosztottak memóriája őrizte meg a valósághoz leginkább híven a tényleg lejátszódott eseményeket. Az így rekonstruált tényeket vetettem azután egybe a memoárban olvasottakkal, annak érzékeltetésére, hogy – majd három évtizeddel később – miképp alakítja át ezeket a tényeket a visszaemlékezőnek az a tendenciózus vágya, hogy egykori „győzelmei” a változott helyzetben és környezetben olvasók szemében is, továbbra is győzelmeknek látszódjanak. Ám hozzáteszem, hogy e jelentések szubjektívnek látszó elemei is jellemzőek, mert pl. Tolnai esetében fönmaradtak azok a bizalmas, bizonyosan saját kézzel gépelt levelei is, amelyeket Rákosi Mátyás bizalmasához, az egykori moszkvai kommunista emigráció egyik legbefolyásosabb tagjához, a Külügyminisztériumot ténylegesen vezető Berei Andor államtitkárhoz intézett. Ezek információi, stiláris és nyelvi világa oly mértékben hasonló a hivatalos úton fölküldött jelentésekéhez, hogy úgy véltem, ez utóbbiak esetében is joggal tételezhetem föl, hogy nemcsak a hivatalos irányvonalat, de Tolnai szubjektív véleményét is hűségesen tolmácsolják.

Köszönöm Szörényi Lászlónak azt a párhuzamos elemzést, amellyel bírálatában az általam rajzolt Tolnai-képet kiegészítette. Megállapításai, úgy vélem, megerősítik azt az eredményt, amelyre a források áttekintése során magam is jutottam. Ugyanígy el kell fogadnom azt a bírálatát, hogy komoly kutatást érdemelne két rövid ideig létező, de roppant érdekes és értékes kulturális vállalkozás történetének felderítése, melyekkel eddig keveset foglalkozott a historiográfia: a Ruzicska Pál vezette milánói és a Pálincás László vezette firenzei kulturális intézeteké. Nem adtam fel a reményt, hogy ezek teljes iratanyaga még valahonnan előkerülhet, miközben persze bizonyos mértékig a követségi aktákból, illetve a Római Magyar Akadémia jelentéseiből lehet következtetni e két jeles tudós erőfeszítéseire, munkájuk sikereire és kudarcaira egyaránt, hogy azután majd mindez idővel behelyezhető legyen a teljes összképbe.

Mindenképpen el kell fogadnom Stefano Bottoni figyelmeztetését, miszerint a magyar és az olasz kommunista pártkapcsolatok iratanyagának áttekintése tovább bővítette volna az értekezésem témájáról meglévő ismereteinket, illetve számos kérdés további árnyalásához szolgáltatott volna újabb, fontos részadatokat. Bevallom, a magyar külügyi anyag vizsgálatakor oly mértékben nyilvánvaló volt a közvetlen pártirányítás folyamata, oly

gazdagon találtam utalásokat az olasz testvérpárttal való legszorosabb együttműködésre, hogy valamiképp nem érzékeltem igazán e kiegészítő kutatás szükségességét. Ám Bottoninak igaza van, így ha dolgozatom netán megjelenne, előtte mindenképpen érdemes lesz átlapoznom az Istituto Gramsci vonatkozó fondjait és állagait. Megszívlelendő továbbá Bottoni azon megjegyzése is, hogy a gazdasági kapcsolatoknak még számos részlete érdemes további kutatásra, annak ellenére, hogy ezek összvolumene nem volt különösen nagy.

Válaszom befejezéseként még egyszer köszönöm opponenseim értékes munkáját és köszönöm a bíráló bizottság elnökének és tagjainak is a fáradságot és figyelmet, amellyel az akadémiai doktori cím elnyerésére vonatkozó törekvésemet kísérik. Úgy vélem, itt is helye van annak, hogy külön megköszönjem az Eötvös Loránd Tudományegyetem Bölcsészettudományi Karának, a Római Magyar Akadémiának és a Magyar Tudományos Akadémia Történettudományi Intézetének, amely ma a Bölcsészettudományi Kutatóközpont keretében működik, hogy amikor falaik között dolgoztam, önzetlenül támogatták kutatómunkámat. Remélem, ha a kötet megjelenik, a szélesebb olvasóközönség is úgy ítéli meg, hogy belém vetett bizalmuk nem volt hiábavaló.

Budapest, 2013. szeptember 16.

Csorba László